

Козак Л.В.,
*ст. викладач Волинського національного університету імені Лесі
Українки*

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ МІСЬКОГО ОПОДАТКУВАННЯ У 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті розглядаються податкові надходження міських бюджетів, основні об'єкти та граничні ставки оподаткування. Аналізується динаміка грошових надходжень у міські бюджети Волинської губернії упродовж 80-х – на початку ХІХ ст.

The collections of taxes of municipal budgets, the main objects and boundary optimum of taxation are examined in the article. The dynamics of inpayments into the municipal budgets of Volyn province during the 80th and the beginning of 19th century are analyzed.

Зростання значення місцевих фінансів у фінансовій системі України актуалізує питання про розширення доходної бази місцевих бюджетів і міських бюджетів, зокрема. Як правило, збільшення доходної частини міських бюджетів і подолання дефіциту досягається шляхом зростання податкового навантаження на суб'єкти оподаткування, а не шляхом ефективнішого використання комунального майна. Правові підстави міського оподаткування сучасного типу в Україні були закладені „Міським положенням” 1870 р., коли було уніфіковано бюджетне, податкове законодавство попередніх років та визначено основні форми адміністрування місцевих податків органами місцевого самоврядування. Ця податкова традиція збереглася до сьогодні, що і визначає актуальність наукового дослідження.

Метою наукової статті є дослідити основні об'єкти, ставки та податкові пільги у міському оподаткуванні, проаналізувати динаміку податкових надходжень різних доходних статей міських бюджетів Волинської губернії та визначити особливості адміністрування міських податків.

В історико-економічній літературі ХІХ ст. загалом акцен-

тувалася увага на формах державного оподаткування і нівелювалося місцеве оподаткування. У працях І. Рудченка висвітлюються окремі аспекти оподаткування підприємницької діяльності [14], М. Шиленкова – нерухомого майна [16], І.Х. Озерова – принципи місцевого оподаткування [12].

Сучасні науковці О.П. Кириленко [10], В. Кравченко [11], О.О. Сунцова [15] лише оглядово досліджують місцеве оподаткування у контексті розвитку місцевих фінансів у ХІХ ст.

Упровадження „Міського положення” 1870 р. зумовило перегляд податкових та неподаткових надходжень міського бюджету за попередні роки, введення нових та систематизації існуючих доходів, а також створення органів міського самоврядування – міської думи та міської управи. До основних доходів міста податкового характеру належали грошові надходження від податку з нерухомого майна, податку на підприємницьку діяльність та на трактирні заклади [9, 115].

Одним із нововведень для більшості міст Волинської губернії був податок з нерухомого майна, розмір якого не повинен був перевищувати 10 % чистого доходу від нерухомості чи 1 % її вартості. Об'єктом як міського, так і державного оподаткування було все нерухоме майно, що знаходилося у межах міста. Виняток становила нерухомість, яка утримувалася коштом державного казначейства, благодійні та навчальні заклади і майно, розмір державного податку з якого не перевищував 25 коп. [9, 118]. Розкладку міського податку на нерухомість до кінця 80-х рр. ХІХ ст. здійснювала лише міська управа або спеціальна комісія, призначена міською думою, яка також розподіляла державний податок на нерухомість між жителями міста. Підставою для проведення кадастру нерухомого майна, що підлягало державному та місцевому оподаткуванню, були звіти міської управи чи комісії. Для проведення оцінки міського нерухомого майна комісія використовувала емпіричні методи, які не могли визначити реальну вартість чи доходність об'єкта оподаткування. Вона, як правило, занижувала вартість міської нерухомості, що була також об'єктом губернського і державного оподаткування, оскільки високі показники кадастру міської нерухомості були підставою для підвищення загального податкового навантаження міського населення, внаслідок чого зростали недоїмки міських доходів. Це стало причиною призначення наприкінці 1880-х рр. державних комісій для підготовки кадастру, до складу якої входили податкові інспектори на чолі з управляючим казенною палатою. З того часу кадастрова оцінка міського нерухомого майна могла проводитися як податко-

вими інспекторами, так і спеціальною комісією, призначеною міською управою. Поява двох непов'язаних між собою комісій, які представляли економічні інтереси місцевого населення і держави, зумовили появу розбіжностей в оцінці об'єкту оподаткування. Наприклад, загальна вартість нерухомого майна у Ковелі станом на 1892 р. відповідно до кадастру, проведеного податковим інспектором, становила 390 000 руб. [6, 42], а за результатами оцінки міською управою – 173 490 руб. [6, 135]. Як бачимо, міська влада більше ніж удвічі знизила вартість нерухомості Ковеля. Недооцінка міської нерухомості з боку думи чи управи була загальним правилом у Російській імперії у той час [16, 8].

Крім того, причиною суттєвих розбіжностей показників кадастру міської нерухомості була відсутність єдиної методики визначення доходності чи ринкової вартості об'єкта оподаткування. Підставою для визначення вартості й доходності міської нерухомості були дані страхових товариств, оцінка міської нерухомості у випадку її застави для отримання кредиту, середні показники ринкових цін на купівлю-продаж нерухомого майна, власні спостереження та опитування власників нерухомості з боку членів комісії [16, 17]. Ці методи без їх комплексного використання мали суттєві недоліки: страхова оцінка нерухомості була заниженою з метою зменшення страхової виплати у випадку настання страхового випадку; послугами банку користувалася незначна частина населення, оскільки у повітових містах губерній була недостатньо розвинута фінансово-кредитна інфраструктура; ринкові ціни часто не повністю враховували місцезорозташування об'єкту й значно відрізнялися у різних містах; емпіричний метод не міг визначити обсяг витрат на поточний чи капітальний ремонт приміщення та спирався на свідчення приватних власників, які були зацікавлені у заниженні оцінки.

Найпоширенішим методом, яким користувалися міські управи для визначення обсягу міського податку з нерухомого майна, було визначення ринкової вартості майна (відповідно до ринкових цін купівлі-продажу поточного року чи з врахуванням розцінок року, коли була здійснена купівля майна, або середнього розміру рентних платежів за оренду приміщення такого типу) за мінусом витрат на страхування, ремонт та проценту капіталізації чистого доходу (який міг становити 24-31 % [16, 26]), однак відповідно до „Міського положення” 1870 р. такий метод оцінювання вважалось незаконним.

Розкладка міського податку затверджувалася міською думою. Грошові надходження у міські бюджети Волинської гу-

берній від податку на нерухомість були різними: від 828 руб. (Ковель) до 20 845,68 руб. (Житомир) [7, 200], що відповідно складало 1,9 % і 12,5 % доходів цих бюджетів. Середній показник податкових надходжень від оподаткування міської нерухомості у повітових містах Волинської губернії складав 1 000 – 3 000 руб. Він залежав від кількості та стану нерухомого майна у місті, а також методики його оцінювання. Ставка та об'єкт оподаткування (дохід від нерухомого майна чи його вартість) визначалися міською думою у граничних межах, затверджених державним законодавством. Ставка оподаткування нерухомості у Ковелі була встановлена у розмірі 1 % вартості майна [5, 5], а у Луцьку – 10 % чистого доходу (хоча на практиці використовувалася нижча процентна ставка у розмірі 6 % [1, 61зв]). Упродовж 70-80-х рр. XIX ст. намітилася тенденція до зростання номінальних показників грошових надходжень від податку на нерухоме майно у межах 10-20 %. Зокрема, тільки за п'ятиріччя (1888-1892 рр.) розмір оподаткування міського нерухомого майна, визначеного Луцькою міською думою, збільшився від 2 763,32 руб. [4, 50] до 3 442,41 руб. [7, 200], що становило понад 20-30 %.

Крім того, міські думи отримали право на клопотання перед Міністерством внутрішніх справ про запровадження податку з квартир і житлових приміщень, платником податку якого мали бути їх орендарі, однак міста Волинської губернії цим правом не скористалися у зв'язку з нерозробленою методикою його адміністрування.

Новою статтею доходу міської громади, яка запроваджувалася „Міським положенням” 1870 р., були грошові надходження від плати фізичних осіб за переїзд через мости та переправи, зведені коштом міста. Оплата повинна була встановлюватися міською думою і затверджуватися Міністерством внутрішніх справ. Однак у Волинській губернії ця стаття доходів міського бюджету також не використовувалася.

Значними за обсягами надходжень були доходи від оподаткування підприємницької діяльності та закладів трактирного типу. Відповідно до державного законодавства 1867 р., яке визначило ставки державного, губернського та міського оподаткування, справляння міського податку на підприємницьку діяльність здійснювалося через купівлю купецьких, промислових свідоцтв, білетів і патентів. Розмір міського податку на підприємницьку діяльність визначався міською думою у формі додаткової процентної ставки до ставки державного податку [9, 130]. Були встановлені граничні межі ставок міського опо-

даткування: для купецьких свідоцтв першої і другої гільдії до 25 %, промислових – 10 %, білетів – 10 %, патентів – 20 % їх вартості. Право на оподаткування патентів було зумовлене відміною у середині 60-х рр. XIX ст. державної допомоги містам, призначеної для компенсації втрати частини доходів міського бюджету від державної монополії на продаж алкогольних напоїв, та ліквідації монопольного права міст на видачу торгових документів для фізичних та юридичних осіб, які знаходилися у повітах. Наприклад, у 1887 р. міською управою Луцька було видано 88 купецьких свідоцтв другої гільдії, 61 "промислове" свідоцтво, 256 білетів, 666 свідоцтв на право роздрібної торгівлі [4, 37]. Оподаткування підприємницької діяльності через купівлю торгових документів склало близько 11 % доходів міського бюджету і перевищило планові показники на 2 %.

Станом на початок 80-х рр. XIX ст. державний податок, який справлявся через купівлю торгових документів, фактично складався з чотирьох елементів: 1) ставки податку, встановленого відповідно до „Положення про оподаткування права на заняття торгівлею та інших промислів” від 1865 р., 2) додаткового оподаткування торгових документів, що було частковою компенсацією за відміну квартирної повинності від 1874 р., 3) додаткового податку, призначеного замінити державний губернський збір, який справлявся до 1874 р., 4) додаткових нарахувань, встановлених у 1880 р. [14, 240], що мали за мету покрити дефіцит державного бюджету. Останній елемент державного податку на підприємницьку діяльність не брався до уваги під час розрахунків міського податку на підприємницьку діяльність. Збільшення ставок державного оподаткування спричинило зростання міських доходів від цієї статті бюджету, але одночасно зумовив зростання податкового навантаження місцевого населення.

Подальше підвищення державного оподаткування, а відповідно і місцевого оподаткування підприємницької діяльності, відбулося з другої половини 80-х рр. XIX ст. За міністра фінансів Х. Бунге було започатковане додаткове оподаткування господарських товариств та інших форм підприємницької діяльності.

Фінансова документація господарських товариств належала до документів суворої звітності. Баланси цих підприємств щорічно друкувалися в офіційному друкованому органі Міністерства фінансів „Вестнику финансов промышленности”. Державне оподаткування таких товариств було встановлене у розмірі 3 % чистого прибутку. Міська громада отримала право

додатково нараховувати міський податок з прибутку господарських товариств у розмірі 15 % грошових надходжень цього податку в державний бюджет.

Об'єктом державного оподаткування був чистий прибуток підприємства, отриманий за поточний операційний період. Він визначався як різниця між валовим доходом підприємства та витратами на виробництво, реалізацію й управління підприємством. Правовою підставою для визначення обсягу державного оподаткування були щорічні звіти підприємств. До витрат підприємства, які не враховувалися під час нарахування суми податку, належали витрати на робочу силу, соціальну інфраструктуру (лікарні, школи), рентні платежі за оренду приміщення, поточні ремонтні роботи, обов'язкове страхування майна, опалення, освітлення, витрати на сировину, державне, міське та губернське оподаткування [14, 293]. При визначенні розміру податку з валового доходу підприємства не враховувалися дивіденди акціонерам, амортизація, капіталізація (окрім погашення дебіторської заборгованості), борг підприємства.

Обсяг державного оподаткування для кожного підприємства визначало місцеве Окладне присутствіє – орган, який функціонував при казенній палаті губернії. У випадку порушення чинного законодавства у нарахуванні суми податку керівництво господарського товариства мало право апелювати до Особливого у справах про нарахування процентної ставки податку присутствія, що діяло при департаменті торгівлі й мануфактури Міністерства фінансів. Сплата державного і міського податку здійснювалася у розмірі 50 % нарахованої суми під час двох податкових періодів: перший тривав з початку бюджетного року до 1 червня, другий – від 1 червня до 1 грудня. У випадку несвоєчасної сплати додатково нараховувалася пеня у розмірі 1 % за місяць до суми недоїмки, яка була заборгована платником.

З метою рівномірнішого оподаткування інших форм підприємницької діяльності був запроваджений додатковий розкладний податок з виробничих і торговельних підприємств. Відмова від використання процентної ставки в оподаткуванні чистого прибутку цих підприємств була пов'язана із проблематичністю державного фінансового контролю за фінансовим станом цих підприємств і відповідністю фактичних показників показникам, зазначених у їх документації. Обсяг додаткового розкладного податку визначався окремо для кожної губернії залежно від частки грошових надходжень від купівлі торгових документів у цій губернії, що зараховувалися до державного бюджету. Обсяг державного податку для кожної губернії закріплювався законо-

давчо терміном на три роки [14, 309]. Державне оподаткування підприємницької діяльності, окрім господарських товариств, розповсюджувалося на підприємства, які утримувалися власниками свідоцтв першої і другої гільдії; з 1889 р. він розповсюджувався на підприємства, які утримувалися за свідоцтвами на дрібний продаж і промисловими свідоцтвам. Обсяг додаткового розкладного податку на підприємницьку діяльність призначався Міністерством фінансів терміном на три роки і розподілявся між відповідними суб'єктами оподаткування. Загальний розмір додаткового розкладного податку з підприємств, право на володіння якими не вимагало купівлі гільдійських свідоцтв, встановлювався окремо від підприємств, власники яких мали гільдійські патенти. Між губерніями він розподілявся у законодавчому порядку Міністерством фінансів, між повітами – губернськими податковими присутствами під керівництвом управляючого казенною палатою, а між окремими платниками – повітовими податковими присутствами. Розкладка повинна була відбуватися пропорційно торговим оборотам і прибутковості окремих підприємств. Аналогічно до оподаткування прибутку господарських товариств міська громада отримала право на міське оподаткування прибутку цих підприємств у розмірі, що становив 15 % грошових надходжень цієї доходної статті державного бюджету Російської імперії. Кінцевий термін сплати розкладного податку з підприємств, власники яких купували гільдійські свідоцтва, становив 1 вересня поточного року, а всі інші – 1 грудня. Ці податки почали справлятися у Російській імперії з 1885 р.

Аналізуючи динаміку зміни податкових надходжень від купівлі документів, що гарантували право на заняття торгівлею та іншими видами підприємницької діяльності, бюджетів Ковеля і Луцька протягом 1886-1892 рр., можна відзначити, що фактичні показники грошових надходжень Ковеля у 1892 р. зменшилися у 1,6 разів порівняно з 1886 р., а Луцька зросли майже у 1,5 разів за цей час, що пояснювалося різним рівнем розвитку підприємництва у цих містах. Загалом нововведення другої половини 80-х рр. XIX ст. у податковому законодавстві позитивно вплинули на зростання податкових надходжень цієї доходної статті міських бюджетів Волинської губернії. Хоча їх частка у доходній частині бюджету загальнодержавних міст зменшилася до 3-15 %, а у приватних залишилася майже без змін, фактичні показники цих податкових надходжень зросли у два-три рази упродовж 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. [7, 202зв.].

Оподаткування трактирних закладів визначалося міською

думою у формі середньорічного акцизу за право на заняття торгівлею, який сплачували їх власники. Миська дума визначала загальний обсяг грошових надходжень від цієї доходної статті бюджету, що затверджувався губернатором і губернським правлінням, і розподілявся між власниками закладів відповідно до їх доходності, площі приміщення або категорії закладу. Розкладка миського податку здійснювалася рішенням власників трактирів. Розмір оподаткування, встановленого миською думою, залежав від зміни обсягу поточних чи капітальних видатків, недоїмки чи покриття екстраординарних витрат. Однак зростання фіксованої ставки оподаткування трактирних закладів не завжди призводив до збільшення доходів миського бюджету. Наприклад, підвищення ставки оподаткування Луцькою миською думою у 1886 р. для трактирів з 20 руб. до 38 руб., постійних дворів – з 6 руб. до 10 руб. призвів до скорочення кількості таких закладів і зростання недоїмки у доходах миського бюджету [3, 109], що спричинило повернення до використання попередніх ставок оподаткування [4, 80].

За обсягом оподаткування трактирні заклади поділялися на два види: власники одного виду сплачували акциз у розмірі до 200 руб. (власник такого трактиру одночасно був зобов'язаний придбати свідоцтво другої гільдії) та трактири, розмір державного оподаткування яких становив понад 200 руб. (була обов'язкова наявність у власника свідоцтва на дрібну торгівлю). Відповідно до закону про торгівлю алкогольними напоями від 1885 р. трактири одночасно поділялися на дві категорії: з кращими (щонайменше дві мебльовані кімнати) та гіршими (одна кімната з лавками) умовами. Миським думам було доручено спільно з поліційним управлінням контролювати, щоб продаж напоїв здійснювався лише в трактирах першої категорії, які сплачували податок не нижче 200 руб. [1, 9]. Однак у Луцьку, як і в багатьох інших повітових містах Волинської губернії, середньорічний акциз з трактирів становив лише 20 – 30 руб., а підвищення оподаткування могло призвести до зменшення кількості таких закладів [1, 34]. У зв'язку з цим відповідно до спільного рішення Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів окремим містам, зокрема Луцьку, були надані податкові пільги і, зокрема, дозволено займатися торгівлею спиртними напоями трактирам, рівень державного оподаткування яких був нижчим, ніж визначений у загальноприйнятому державному законодавстві [3, 34].

Підприємства, які підлягали акцизному оподаткуванню (заводи, фабрики, трактирні заклади), не купували білетів, а

купували патент, який прирівнювався до білета. Патенти, які гарантували право на продаж алкогольних напоїв, видавалися в приміщенні казенної палати Волинської губернії, а пізніше – у повітових казначействах. Термін дії становив один календарний рік. Західним губерніям Російської імперії надавалися податкові пільги у формі відтермінування строку сплати податку: власники торгових закладів, де могли продаватися алкогольні напої, мали право сплатити 50 % загальної суми податку в перше півріччя бюджетного періоду і 50 % у другому півріччі.

Порівняння показників грошових надходжень від оподаткування трактирних закладів повітових міст Волинської губернії свідчить про їх зростання у два-три рази у 1892 р. [7, 200] порівняно з 1885-1886 рр. [2, 1]. Така тенденція пояснюється двома причинами: 1) спробами міських управ Волинської губернії збільшити обсяг грошових надходжень цієї доходної статті міських бюджетів шляхом зменшення ставок оподаткування, що призвело до зростання пропозиції, 2) продаж алкогольних напоїв був значно рентабельнішим, ніж реалізація інших товарів, тому власники трактирів, як правило, нееластично реагували на підвищення державного і відповідно міського оподаткування. Частка цих податкових надходжень у міських бюджетах Волинської губернії суттєво не змінилася і становила два – п'ять відсотків усіх доходів міського бюджету (за винятком Овруча, частка доходів від оподаткування трактирних закладів перевищувала десять відсотків).

Відповідно до „Міського положення” 1870 р. (у Волинській губернії його запроваджували впродовж 1883-1890-х рр.) ринковий збір був замінений податком на підприємницьку діяльність. Суб'єктами такого оподаткування були учасники ярмарків [14, 243], що тривали понад 14 днів. Вони сплачували податок у вигляді купівлі білету за видом торгівлі. Міська дума встановлювала фіксовану ставку оподаткування, яка не перевищувала 50 руб. (максимальна вартість одного свідоцтва). Виняток становили виробники та продавці сільськогосподарської продукції. Оподаткування суб'єктів ярмаркової торгівлі через купівлю торгових документів теж спричинило зростання доходної статті бюджету оподаткування підприємницької діяльності.

Одночасно із запровадженням „Міського положення” 1870 р. створювалися посади публічних нотаріусів та приватних маклерів, які займалися вирішенням правових питань [9, 181]. У міський бюджет, як і в попередні роки, зараховувалися доходи від використання гербового паперу для оформлення договорів чи підтвердження сплати за векселями. У 80-х – на початку 90-х рр.

XIX ст. відбулося зменшення податкових надходжень від гербового збору в міських бюджетах Волинської губернії майже удвічі [7, 200]. Однією з причин таких змін було нерозроблені форми фінансового контролю за діяльністю нотаріусів і маклерів.

Як правило, незначну частку в міських бюджетах Волинської губернії становило оподаткування власників транспортних засобів. Після запровадження „Міського положення” 1870 р. до суб’єктів оподаткування стали належати, окрім власників транспортних засобів, що займалися приватними перевезеннями, і такі, що утримували коней та екіпажі для власного користування. Станом на 1881 р. серед міст Волинської губернії, де було запроваджене „Міське положення” 1870 р., оподатковувалися власники транспортних засобів лише у Луцьку [8, 1зв.], а в 1892 р. – у Новоград-Волинську, Ковелі, Володимирі, Дубно та Острозі [7, 200]. Податок сплачувався власником транспортного засобу під час його реєстрації на біржі. Грошові надходження від оподаткування приватних перевізників у міських бюджетах Волинської губернії 1892 р. становила близько 50-70 руб., за винятком Володимира, де було отримано 364 руб. 51 коп. [7, 200]. Загалом частка цих доходів у бюджетах відповідних міст не перевищувала 3%. Податок на власників транспортних засобів з метою приватних перевезень належав до розкладних. Міська дума визначала загальний обсяг витрат, пов’язаних з ремонтом, реконструкцією та утриманням міських доріг загального користування і розподіляла його між власниками транспортних засобів. Так, відповідно до розрахунків Луцької міської думи міському бюджету не вистачало 800 руб. для ремонту доріг місцевого значення, тому було прийняте рішення про збільшення ставок оподаткування власників 16 фаєтонів і 26 парокінних бричок з 2 руб. до 3 руб., ресорної брички та фаєтонів до 5 руб. [4, 83], хоча і цього було недостатньо для покриття витрат на реконструкції доріг. Власники коней та екіпажів, які використовувалися для задоволення власних потреб, оподатковувалися лише у Житомирі.

До податкових надходжень належало оподаткування міською думою використання місцевими жителями міської ваги та клеймування вагових інструментів. Державним законодавством плата за користування міською еталонною вагою була обмежена 1 коп. з четверика чи відра за переважування [9, 110].

Таким чином, запровадження „Міського положення” 1870 р. у Волинській губернії призвело до формування системи міських фінансів та уніфікації доходних статей бюджетів міських громад. Порівняно з попередніми роками, був розширений пе-

релік джерел та об'єктів міського оподаткування, розроблена система міського оподаткування нерухомого майна, конкретизовані граничні межі оподаткування підприємницької діяльності та власників транспортних засобів, розроблялася методика нарахування та удосконалювалося адміністрування податків та зборів, що заклало підстави для організації системи міського оподаткування сучасного типу.

Література

1. Державний архів Волинської губернії (Далі: ДАВО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1.
2. ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Сп. 20.
3. ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 25.
4. ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 28.
5. ДАВО. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 3.
6. ДАВО. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 11.
7. Центральний державний історичний України у м. Києві (Далі: ЦДІАУК). Ф. 442. Оп. 654. Спр.33.
8. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 551. Спр. 45.
9. Высочайше утвержденное городовое положение с объяснениями. – СПб.: Типография МВД, 1873. – 301 с.
10. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). – К.: НІОС, 2000. – 384 с.
11. Кравченко В. Місцеві фінанси України. – К.: Знання, 1999. – 487 с.
12. Озеров И.Х. Основы финансовой науки. – М.: Т-фия т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 335 с. – Выпуск 2. Бюджет. Местные финансы. Государственный кредит.
13. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 256 с.
14. Рудченко И. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1898. – 501 с.
15. Сунцова О.О. Місцеві фінанси: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 560 с.
16. Шиленков Н. Оценка и обложение налогами городских недвижимых имуществ. – Уфа: Губернская типография, 1893. – 64 с.